

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

КІМ ГАННА АРКАДІВНА

УДК 349.6:502.211(477)

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ,
ЗАНЕСЕНИХ ДО ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, доцент **Соколова Алла Костянтинівна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри екологічного права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Носік Володимир Васильович**, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

кандидат юридичних наук, доцент **Зуєв Віталій Анатолійович**, Університет митної справи та фінансів, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

Захист відбудеться 11 грудня 2017 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 07 листопада 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Ю. Уркевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження полягає в особливому економічному значенні, яке має рослинний світ як важливе джерело промислової й лікарської сировини, як ресурс відповідних промислів і необхідний складник екосистеми й біорізноманіття, стан якого як елементу довкілля світу важко спрогнозувати. В умовах сьогодення, коли відбувається глобалізація всіх основних форм діяльності світової спільноти, особливої уваги потребує саме рослинність, оскільки поступове її знищення досягло критичної межі, чим і порушено баланс біосфери. Вирішення цієї світової проблеми вбачається в реалізації правової концепції збереження рослинності, зокрема, її найважливіших складників – природних рослинних угруповань.

Згідно з Концепцією Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки останнє є національним багатством України, збереження й невиснажливе використання якого визнано одним з пріоритетів державної політики у сферах природокористування, екологічної безпеки й охорони довкілля, невід’ємною умовою поліпшення його стану та екологічно збалансованого соціально-економічного розвитку. Оскільки об’єкти рослинного світу, зокрема, природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, водночас є складником біологічного різноманіття й елементами екологічної мережі країни, яким притаманна своєрідна специфіка, вони становлять собою національне багатство держави, а отже, підлягають захисту і збереженню, що знаходить своє відображення передусім у нормативно-правових актах.

Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. №218-VI наголошує, що антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні в кілька разів перевищує відповідні показники в розвинених країнах світу. Критична екологічна ситуація, яка склалася в нашій державі торкається й об’єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, які є особливо вразливими, а отже потребують особливої уваги і захисту.

Саме з огляду на викладене особливостям правового режиму типових, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, природних рослинних угруповань, законодавець приділяє певну увагу. Однак слід окремо наголосити на тому, що існує необхідність у належному правовому забезпеченні сфери регулювання відносин щодо цих особливо цінних об’єктів рослинного світу. А отже, їх раціональне використання, відтворення й охорона дадуть можливість підтримати і зберегти в належному стані ці унікальні об’єкти природи.

Науково-теоретичними основами цього дослідження послужили праці таких вітчизняних і зарубіжних учених у сфері екологічного права, як В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, О. В. Басая, А. П. Гетьмана, С. В. Єлькіна, А. Б. Іскоян, І. В. Гиренко, Б. В. Кіндюка, О. М. Ковтун, М. В. Краснової, О. І. Крассова, П. В. Мельника, В.В. Носіка, В.К. Попова, А. К.Соколової, Е. Є. Туліної, І. М. Шeverдиної, Ю. С. Шемшученка та ін., які вивчали окремі питання правового режиму об’єктів

рослинного світу, зокрема, лісів, нелісової рослинності тощо.

При підготовці дисертації важливою теоретичною базою стали розробки представників радянської еколого-правової науки і таких вчених-правників країн СНД, як: К. М. Аверіна, В. К. Биковський, С. А. Боголюбов, О. С. Болтанова, О. Л. Дубовик, С. В. Єлькін, І. М. Журавський, О. С. Колбасов, О. І. Крассов, В. В. Овдієнко, А. А. Рябов, А. М. Щеколдкін, М. І. Щуплєцова та ін. У дослідженні використовуються також праці українських і зарубіжних представників загальнотеоретичної науки, галузевих та природничих наук.

Проте за часів незалежності в доктрині екологічного права України правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, і проблема законодавчого забезпечення праввідносин в окресленій сфері не були предметом комплексного вивчення. Більш того, правовому регулюванню використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги, в еколого-правовій літературі увага не приділялася, як і не проводилося комплексного і всебічного наукового дослідження зазначеної проблеми. Одна з причин такої критичної ситуації – брак системи чинного екологічного законодавства, яка могла б захистити рослинні багатства країни. Наведені обставини підкреслюють актуальність порушеної проблематики, необхідність удосконалення існуючого правового регулювання в зазначеній сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до цільових комплексних програм кафедри екологічного права Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого «Проблеми вдосконалення правового регулювання користування природними ресурсами та комплексами України» (номер державної реєстрації 0116U006161) і «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962).

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у комплексній розробці теоретичних і практичних проблем правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, формулюванні власних наукових висновків, рекомендацій і пропозицій щодо удосконалення законодавства у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Для досягнення окресленої мети поставлені такі основні завдання:

- провести історичну періодизацію наукових досліджень та нормативно-правових засад у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України ;
- сформулювати юридичне визначення поняття «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України»;
- розробити дефініцію поняття «правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до

Зеленої книги України», надати його загальну характеристику й визначити його елементи;

- визначити систему органів державного управління у сферах відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України;
- провести компаративний аналіз міжнародно-правових аспектів використання, відтворення й охорони об'єктів рослинного світу, що знаходиться під особливою охороною;
- сформулювати визначення поняття «право власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України»;
- розкрити особливості загального та спеціального використання об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України;
- навести дефініцію поняття та види заходів щодо відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України;
- сформулювати визначення поняття «правова охорона об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України», визначити заходи щодо такої охорони;
- встановити особливості юридичної відповідальності за порушення законодавства у сферах використання, відтворення й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Предмет дослідження становить правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Методи дослідження. Для досягнення сформульованих вище мети й завдань використані загальнонаукові методи наукового пізнання, зокрема, діалектичний, історико-системний, аналізу й синтезу, і спеціально-наукові, а саме формально-логічний, формально-юридичний і порівняльно-правовий методи. Так, діалектичний метод допоміг визначити стан, тенденції й перспективи розвитку наукових досліджень із цієї проблематики, шляхи удосконалення законодавства у сфері, що вивчається. Історико-системний метод став у нагоді при встановленні передумов появи правових норм стосовно використання, відтворення, приналежності й охорони флори й рослинності в законодавчих актах радянського періоду, а також при характеристиці процесу розвитку законодавства, що стосується природних рослинних угруповань, місць їх зростання й біорізноманіття в Україні, країнах СНД та ЄС. Метод аналізу й синтезу задіяно при вивченні теоретичних положень щодо таких правових конструкцій, як «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України», «правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України», «використання, відтворення й охорона досліджуваних об'єктів» та ін. Зміст та особливості правових норм, що визначають порядок використання, відтворення, приналежності й охорони природних рослинних угруповань та іншої рослинності, яка підлягає захисту на

державному рівні в Україні та інших країнах, розкрито за допомогою формально-логічного й формально-юридичного методів. Порівняльно-правовий застосовано при встановленні зв'язку основних засад використання, відтворення, приналежності й охорони найбільш уразливих і таких, що перебувають під загрозою зникнення, об'єктів рослинного світу (у тому числі й тих, що занесені до Зеленої книги України) у нормативно-правових актах радянської доби й сучасності, а також країн СНД, ЄС і США.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що подана на захист робота є першим в юридичній науці України комплексним теоретико-прикладним науковим дослідженням правового режиму у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, спрямованим на вдосконалення чинного законодавства у визначеній сфері. Відповідно до одержаних результатів, які мають наукову новизну, на захист виносяться такі положення:

вперше:

– виокремлено основні періоди проведення наукових досліджень і розробки нормативно-правових засад у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України: (а) підготовчий період (1950 – 1987 рр.); (б) основний (1987 – 2009 рр.); сучасний (2009 р. – до сьогодні);

– сформульовано авторську дефініцію правової конструкції «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України», які запропоновано розуміти як особливо охоронюваний державою єдиний природний рослинний комплекс загальнодержавного значення, складовими якого виступають групи взаємопов'язаних видів рослин (природних рослинних угруповань), що мають природне походження, тривалий час зростають зонально в межах відповідних природних територій за постійних кліматичних умов, утворюючи відповідні ландшафти, є нерухомими, щодо них встановлено особливий правовий режим і, крім того, вони вважаються об'єктами права публічної власності (Українського народу, державної, комунальної). Даним об'єктам слід надати статус національного багатства України, що й закріпити в майбутньому Законі «Про Зелену книгу України»;

– визначено поняття «правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України», який запропоновано розуміти як певний порядок правового регулювання використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, що забезпечується поєднанням залучених для його здійснення засобів (зобов'язань і заборон як домінуючих), переважно імперативного методу правового регулювання та спеціально дозволеного типу правового регулювання;

– запропоновано авторську конструкцію «відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України», яке слід розглядати як природний (регульований або ж

нерегульований), а у разі відтворення типових природних рослинних угруповань штучний процес відновлення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, та відновлення їх якісних характеристик, що здійснюється власниками або користувачами (орендарями) земельних ділянок, на яких зростають такі об'єкти, а також у способи, завдяки яким це можливо у найкоротші строки і які не суперечать чинному законодавству й не завдають шкоди здоров'ю людини й довкіллю;

– обґрунтовано існування такого окремого інституту флористичного права, як інститут правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, який відносять до регулятивних, матеріальних, галузевих інститутів;

– запропоновано розробити й прийняти: а) Закон України «Про Зелену книгу України»; б) такси для обчислення розміру шкоди, завданої об'єктам рослинного світу, занесеним до Зеленої книги України, а також пошкодження (засмічення, забруднення) або погіршення, знищення територій їх зростання; в) Положення про Національну комісію з питань Зеленої книги;

удосконалено:

– теоретичний підхід до визначення особливостей об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги, зокрема, ці об'єкти є: (а) природними; (б) складовою екомережі України, (в) елементом біорізноманіття; (г) унікальними об'єктами рослинного світу, що підлягають особливій охороні за ознаками їх екологічного загальнодержавного значення й цінності; (д) нерухомими; (е) безпосередньо пов'язаними з територією місцезростання та такими, що перебувають у взаємодії з умовами довкілля, та ін.;

– теоретичне положення щодо ознак загального користування досліджуваними об'єктами, якими є: (а) здійснення його фізичними особами; (б) здійснення лише для задоволення життєво необхідних власних потреб; (в) безоплатність; (г) відсутність потреби в отриманні спеціального дозволу; (д) відсутність значного шкідливого впливу чи можливості такого впливу на ці об'єкти; (е) здійснення користування цими об'єктами без закріплення їх за конкретною особою для типових рослинних угруповань 2-ї та 3-ї категорії, оскільки загальне користування особливо вразливими й рідкісними природними рослинними угрупованнями може завдати їм певної шкоди, тим більше, що воно не пов'язується із задоволенням життєво необхідних потреб громадян. Виокремлено основні ознаки спеціального використання досліджуваних об'єктів: (а) отримання спеціального дозвільного документа на використання таких об'єктів; (б) платність користування; (в) визначення видів користування; (г) прогнозування спричинення чи можливість спричинення шкідливого впливу на об'єкти рослинного світу; (д) встановлення суб'єктів; (е) визначення способів використання вказаних об'єктів; (е) обов'язковість дотримання екологічних (флористичних) вимог щодо користування даними об'єктами; (ж) закріплення певного об'єкта за конкретним користувачем;

– класифікацію правових режимів об'єктів рослинного світу. Запропоновано виокремлювати правовий режим: (а) рослинного світу в цілому; (б) об'єктів рослинного світу; (в) об'єктів рослинного світу, які потребують особливої охорони; (г) об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; (д) окремого рослинного угруповання, занесеного до Зеленої книги України;

– правову конструкцію поняття «право власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України», яку запропоновано розуміти як публічне право Українського народу, держави, територіальної громади володіти, користуватися й розпоряджатися об'єктами рослинного світу, занесеними до Зеленої книги України, з урахуванням особливостей цих об'єктів (цінності, уразливості, категорії, виду, статусу, поширеності, потенціалу відновлюваності) ;

– розуміння конструкції «правова охорона об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України», що є сукупністю врегульованих нормами права суспільних відносин щодо забезпечення невиснажливого використання, відтворення природних рослинних угруповань, занесених до цієї книги, і збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання;

набули подальшого розвитку:

– класифікація заходів із охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, які поділяються на: (1) основні: (а) прийняття узгоджених нормативно-правових актів із регулювання охорони досліджуваних об'єктів; (б) установлення особливого охоронного режиму на територіях, де зростають такі об'єкти; (в) утворення системи обмежень впливу на вищевказані об'єкти рослинного світу при існуванні ризику порушень екологічної рівноваги довкілля, (г) проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом і необхідних наукових досліджень тощо; (2) спеціальні: (а) попередження негативних змін в екосистемній (ценотичній) структурі стосовно кількості популяцій рідкісних видів і якості умов місцезростання досліджуваних об'єктів; (б) запобігання шкідливому антропогенному навантаженню як на самі угруповання, так і території, на яких вони зростають; (в) захист від пожеж, шкідників і хвороб; (г) створення на місцевостях, де зростають угруповання, біосферних заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі транскордонних та ін.;

– напрацювання щодо визначення переліку заходів із відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України: (а) проведення екологічної експертизи господарських проектів, які можуть негативно вплинути на місця зростання природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, та якісний і кількісний стан цих угруповань; (б) постійний моніторинг за їх станом; (в) розширення мережі природно-заповідного фонду; (г) установлення більш суворого режиму охорони місць зростання таких об'єктів відповідно до їх категорій; (д) вжиття спеціальних біотехнічних заходів щодо відтворення розглядуваних об'єктів рослинного

світу та ін.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації можуть бути використані: (а) у науково-дослідній сфері – у процесі дослідження у галузі екологічного, зокрема флористичного, рекреаційного й лісового права з питань правового режиму використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; (б) у нормотворчій діяльності – при розробці нового й удосконаленні чинного законодавства України у сфері правового регулювання використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, для підвищенні ефективності застосування норм екологічного (флористичного зокрема) права; (в) у навчальному процесі – при підготовці навчальних посібників, підручників з екологічного права, спецкурсу із флористичного права, викладанні дисциплін «Екологічне право України», а також науково-дослідницькій роботі студентів.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки роботи оприлюднено на 7 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в комплексе евроинтеграционных процессов» (м. Кишинів, 7–8 листоп. 2014 р.); «Юридична осінь 2014 року» (м. Харків, 14 листоп. 2014 р.); «Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.); «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (м. Херсон, 12–13 груд. 2014 р.); «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 20–21 лют. 2015 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки і практики (до 90-річчя В. В. Сташиса)» (м. Харків, 24 квітня 2015 р.); «Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена предметом, цілями та завданнями дослідження, логікою і послідовністю розкриття теми й викладення результатів. Вона складається зі вступу, 3-х розділів, що містять 10 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 229 сторінок, у тому числі основного тексту – 190 сторінок. Список використаних джерел налічує 427 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертації, розкрито її зв'язок із науковими програмами, визначено мету й завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, отримані внаслідок наукових пошуків основні результати дослідження, їх наукову новизну, теоретичне й практичне значення, наведено відомості про апробацію одержаних результатів і публікації за темою дисертації, структуру й обсяг роботи.

Розділ 1. «Науково-теоретичні й законодавчі основи правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Історія становлення й розвитку наукових досліджень та нормативно-правових засад у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» на підставі системного аналізу результатів наукових пошуків представників вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл, напрацювань фахівців із природничих наук запропоновано періодизацію становлення і розвитку правового режиму рідкісних об'єктів рослинного світу, надано характеристику кожного етапу і стану наукових досліджень у визначеній сфері, а також виокремлено основні періоди проведення наукових досліджень і розробки нормативно-правових засад у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони саме об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України (підготовчий, основний, сучасний).

Зроблено висновок, що нормативно-правові акти, які є базовими при регламентуванні досліджуваних відносин, поділяються на групи відповідно до сфери регулювання. При цьому констатовано, що в даній сфері прийнято достатньо велику кількість нормативно-правових актів, переважна більшість яких врегульовує правовідносини стосовно рідкісних об'єктів рослинного світу, лісів та об'єктів природно-заповідного фонду, а об'єктам рослинного світу, занесеним до Зеленої книги України, увага приділена лише в загальних рисах. Єдиний нормативний акт – Положення про Зелену книгу України (2002 р.) не містить реальних механізмів регламентації таких правовідносин, що, у свою чергу, негативно позначається на стані цих особливо цінних і рідкісних об'єктів, що мають велике значення для підтримання екологічної рівноваги, сталого розвитку суспільства, збереження біорізноманіття й якості життя майбутніх поколінь українців і жителів Європи.

Підрозділ 1.2. «Юридичне визначення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» присвячено розгляду дефініції правової конструкції «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України». Завдяки вивченню доробок фахівців у галузі природничих наук щодо таких об'єктів рослинного світу автором виокремлено їх певні характерні (природничі) риси. Зроблено висновок, що занесені до Зеленої книги об'єкти вирізняються серед інших об'єктів рослинного світу своїми особливостями. Вони виступають природними об'єктами взагалі; є об'єктами рослинного світу; складовою екомережі України; елементом біорізноманіття; унікальними об'єктами рослинного світу, що підлягають особливій охороні за ознаками їх екологічного загальнодержавного значення й цінності; безпосередньо пов'язані з територією місцезростання і перебувають у взаємодії з умовами довкілля; є нерухомими та ін.

Доведено зручність і досконалість поділу природних рослинних угруповань, представленого в Положенні про Зелену книгу України (1997), за 5 категоріями у порівнянні із класифікацією, що міститься у Зеленій книзі України (2009). Сформульовано авторське визначення поняття «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України». Обґрунтовано, що такі об'єкти слід визнати

національним багатством України, і цей правовий статус доречно закріпити в Законі України «Про Зелену книгу України».

У підрозділі 1.3. «Загальна характеристика правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» на основі дослідження змісту наявних дефініцій терміна «правовий режим» встановлено режими використання різних об'єктів природи, виокремлено їх загальні ознаки.

Констатовано, що правовий режим природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, відрізнятиметься один від одного залежно від цінності рослинного угруповання, його раритетності й здатності до поновлення. Запропонована вертикальна класифікація правових режимів об'єктів рослинного світу. Сформульовано авторську дефініцію поняття «правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України». Виокремлено основні елементи й характеристики такого правового режиму, основою якого є право публічної власності на досліджувані об'єкти.

Підрозділ 1.4. «Державне управління у сферах відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» присвячено аналізу проблем, пов'язаних із недосконалою системою управління й невизначеністю обов'язків щодо ведення Зеленої книги України для конкретних органів, що є неприпустимим, оскільки охорона й відтворення досліджуваних об'єктів рослинного світу є справою загальнодержавного значення. Встановлено принципи ведення Зеленої книги України та наведено функції управління у сферах відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до цієї книги. Визначено мету управління, яка полягає в гарантуванні реалізації законодавства в цій сфері та виконанні завдання управління, а саме вжиття комплексних заходів із використання, відтворення й охорони досліджуваних об'єктів рослинного світу, а найголовніше – забезпечення узгодженості й злагодженості в діях усіх суб'єктів управління, що повинно належним чином організувати цілеспрямовану діяльність усіх суб'єктів, координувати й контролювати їх дії у цьому питанні. Автором запропоновано розробити й прийняти Положення про Національну комісію з питань Зеленої книги, окремо передбачивши в ньому її функції.

У підрозділі 1.5. «Міжнародно-правові аспекти використання, відтворення й охорони об'єктів рослинного світу, що знаходяться під особливою охороною» досліджено міжнародне законодавство і законодавство ЄС із питань, що розглядаються. Зроблено висновок, що законодавство України у сфері використання, відтворення й охорони рослинного світу, а саме особливо цінних природних рослинних угруповань, слід назвати більш прогресивним порівняно з міжнародним, зважаючи на рекомендаційний характер європейських Червоних списків, які не мають сили нормативно-правового акта. У той же час концепцію сталого розвитку, яку Європейський Союз протягом багатьох років упроваджує в усі сфери життя, включаючи

флористичні правовідносини, треба визнати такою, що заслуговує на імплементацію національним екологічним (флористичним) законодавством, оскільки вона названа домінантною ідеологією цивілізації у XXI ст.

Розділ 2. «Загальна характеристика прав на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Право власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України» вивчено правову природу права власності на досліджувані об'єкти рослинного світу. Обґрунтовано необхідність встановлення публічної власності й доведено залежність правового режиму занесених до Зеленої книги природних рослинних угруповань від форми власності на останні. Наведено авторську дефініцію поняття «права комунальної власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України». Доведено, що форма власності на ці об'єкти рослинного світу повинна визначатися залежно від їх поділу за категоріями. Сформульовано визначення правової конструкції «право власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України».

Підрозділ 2.2. «Право користування об'єктами рослинного світу, занесеними до Зеленої книги України» присвячено розгляду ознак загального і спеціального користування досліджуваними об'єктами. Охарактеризовано особливості права користування об'єктами рослинного світу, занесеними до Зеленої книги України. Доведено, що чітке розмежування видів загального і спеціального використання досліджуваних об'єктів має здійснюватися згідно з їх класифікацією за категоріями. Обґрунтовано, що спеціальне використання рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення природних рослинних угруповань, може здійснюватися тільки з науково-дослідною метою або з метою селекції останніх.

Розділ 3. «Правове регулювання відтворення й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Поняття та види правових заходів щодо відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» проаналізовано приписи законодавства, присвячені саме відтворенню досліджуваних об'єктів. На підставі поглибленого вивчення наукових досліджень і законодавства щодо відтворення природних об'єктів автором відокремлено природний (регульований і нерегульований) і штучний способи відтворення. Доведено доцільність створення за межами територій природно-заповідного фонду для певних категорій об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, окремих резерватів раритетних фітоценозів.

Запропоновано декілька видів класифікацій правовідносин із відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Визначено перелік заходів із їх відтворення. Сформульовано визначення конструкції «відтворення об'єктів рослинного світу,

занесених до Зеленої книги України».

У підрозділі 3.2. «Особливості правової охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» на підставі вивчення результатів проведених наукових досліджень і нормативних приписів надано тлумачення конструкції «правова охорона об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України». Аргументовано, що на сьогодні основним є системний підхід саме до охорони природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України. Наведено класифікацію основних і спеціальних заходів із їх охорони. Удосконалено визначення конструкції «відповідальність за правопорушення у сфері використання, охорони та відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України».

У підрозділі 3.3 «Юридична відповідальність за порушення законодавства у сфері використання, відтворення та охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» на підставі аналізу існуючих доробок науковців та чинного екологічного законодавства надано визначення конструкції «відповідальність за правопорушення у сфері використання, охорони та відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України». Запропоновано внести зміни до ст. 90 КпАП України; ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»; ст. 246 КК України. Доведено необхідність затвердження Розміру компенсації (такс) за шкоду, заподіяну об'єктам рослинного світу, занесеними до Зеленої книги України, а також пошкодження (засмічення, забруднення) або погіршення, знищення територій їх зростання. Розроблено структуру Закону України «Про Зелену книгу України» .

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснене теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягає у отриманні нових результатів у вигляді наукових висновків щодо теоретичних питань, пов'язаних із правовим режимом використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Проведене дослідження дає можливість сформулювати такі висновки і пропозиції.

1. Становлення і розвиток правового режиму рідкісних об'єктів рослинного світу у сфері використання, відтворення, приналежності і охорони рідкісних об'єктів рослинного світу складається із трьох періодів: перший («дореволюційний») – період виникнення й розвитку правовідносин у зазначеній сфері (з XI ст. по 1917 р.); другий («радянський») – період становлення певних нормативно-правових засад у досліджуваній сфері (1917–1990 рр.); третій (сучасний) – період розвитку українського законодавства про використання, відтворення, приналежність і охорону рідкісних об'єктів рослинного світу (починаючи з 1990 р. й до сьогодні). Виокремлено основні періоди проведення наукових досліджень і розробки нормативно-правових засад у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до

Зеленої книги України: (а) підготовчий (1950–1987 рр.); (б) основний (1987–2009 рр.); сучасний (2009 р. – до сьогодні).

2. «Об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України» являють собою особливо охоронюваний державою єдиний природний рослинний комплекс загальнодержавного значення, складовими якого виступають групи взаємопов'язаних видів рослин (природних рослинних угруповань), що мають природне походження, тривалий час зростають зонально в межах відповідних природних територій за постійних кліматичних умов, утворюючи відповідні ландшафти, є нерухомими, щодо них встановлено особливий правовий режим і, крім того, вони вважаються об'єктами права публічної власності (Українського народу, державної, комунальної). Даним об'єктам слід надати статус національного багатства України, що й закріпити в майбутньому Законі «Про Зелену книгу України».

3. «Правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» – це певний порядок правового регулювання використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, що забезпечується поєднанням залучених для його здійснення засобів (зобов'язань та заборон як домінуючих), переважно імперативного методу правового регулювання і спеціально дозволеного типу правового регулювання. Виокремлено правовий режим: а) рослинного світу в цілому; б) об'єктів рослинного світу; в) об'єктів рослинного світу, які потребують особливої охорони; г) об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; д) окремого рослинного угруповання, занесеного до Зеленої книги України. Запропоновано перелік основних елементів правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

4. Метою управління у сферах використання, відтворення й охорони занесених до Зеленої книги України об'єктів рослинного світу є гарантування реалізації законодавства в цій сфері; завданням такого управління є вжиття комплексних заходів із використанням, відтворення й охорони вказаних об'єктів і забезпечення узгодженості й злагодженості в діях усіх суб'єктів управління, яке повинно належним чином організувати цілеспрямовану діяльність усіх своїх суб'єктів, координувати й контролювати їх дії для досягнення вищевказаної мети.

5. Законодавство України у сферах використання, відтворення й охорони рослинного світу, а саме особливо цінних природних рослинних угруповань, які мають загальнодержавне значення, слід визнати більш прогресивним порівняно з міжнародним та законодавством ЄС, зважаючи на рекомендаційний характер європейських Червоних списків, які не мають силу нормативно-правового акта. У той же час концепція сталого розвитку, яку Європейський Союз протягом багатьох років упроваджує в усі сфери життя, включаючи флористичні правовідносини, має бути імплементована в національне екологічне (флористичне) законодавство.

6. «Право власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України» – це

публічне право Українського народу, держави, територіальної громади володіти, користуватися й розпоряджатися об'єктами рослинного світу, занесеними до Зеленої книги України, з урахуванням особливостей цих об'єктів (цінності, уразливості, категорії, виду, статусу, поширеності, потенціалу відновлюваності). Встановлення публічної власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України є обґрунтованим.

7. Розмежування видів загального і спеціального використання об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, має здійснюватися згідно з їх класифікацією, в залежності від їх поділу на типові, рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення. Спеціальне використання рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення досліджуваних об'єктів може здійснюватися тільки з науково-дослідною метою або з метою селекції.

8. «Відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» – це природний (регульований або ж нерегульований), а у разі відтворення типових природних рослинних угруповань штучний процес відновлення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, та відновлення їх якісних характеристик, що здійснюється власниками або користувачами (орендарями) земельних ділянок, на яких зростають такі об'єкти, а також у способи, завдяки яким це можливо у найкоротші строки і які не суперечать чинному законодавству й не завдають шкоди здоров'ю людини й довкіллю.

9. «Правова охорона об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» – це сукупність врегульованих нормами права суспільних відносин щодо забезпечення невиснажливого використання, відтворення природних рослинних угруповань, занесених до цієї книги, і збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання. Одним із основних аспектів охорони рослинного світу на сьогодні є системний підхід до охорони саме об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Заходи із охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, поділяються на: (1) основні, що охоплюють: (а) прийняття узгоджених нормативно-правових актів із регулювання охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, (б) установа особливого охоронного режиму на територіях, де зростають такі об'єкти, (в) утворення системи обмежень впливу на вищевказані об'єкти рослинного світу при існуванні ризику порушень екологічної рівноваги довкілля, (г) проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом та необхідних наукових досліджень; (д) проведення відповідної еколого-просвітницької роботи та інформування громадськості про їх стан; (е) законодавче закріплення підвищеної кримінальної, адміністративної й цивільної відповідальності за порушення законодавства у цій сфері, (ж) розроблення системи обмежень і заборон для користувачів об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги, з відповідним окресленням конкретних прав і обов'язків цих осіб; (з) приєднання України до відповідних природоохоронних конвенцій, укладення міжнародних угод у

цій сфері та інші; (2) спеціальні, до яких належать: (а) попередження негативних змін в екосистемній (ценотичній) структурі стосовно кількості популяцій рідкісних видів і якості умов місцезростання об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; (б) запобігання шкідливому антропогенному навантаженню як на самі угруповання, так і території, на яких вони зростають; (в) захист від пожеж, шкідників і хвороб; (г) створення на місцевостях, де існують угруповання, біосферних заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі транскордонних (е) проведення систематичної роботи з виявлення місць зростання досліджуваних об'єктів рослинного світу для занесення до Зеленої книги України нових, що потребують захисту, й виключення з неї рослинних угруповань, що вже не підлягають особливій охороні, та ін.

10. «Відповідальність за правопорушення у сфері використання, охорони та відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» уявляє собою негативні наслідки, які настають для особи згідно з нормами кримінального, адміністративного, майнового, цивільного, дисциплінарного характеру, які закріплюють види, засоби і порядок застосування уповноваженими державними органами заходів примусу, з метою впливу на особу, яка здійснила екологічне правопорушення у сфері використання, охорони, приналежності та відтворення природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, а також місць їх зростання. Частина 2 ст. 90 КУпАП запропоновано викласти в наступній редакції: «Пошкодження (засмічення, забруднення) або погіршення, знищення територій, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також проведення акліматизації, селекції та інтродукції (переселення) певних видів рослин, що входять до складу природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, без відповідного висновку Національної комісії із питань ведення Зеленої книги України тягне за собою накладення штрафу і на громадян – у розмірі тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно добутих об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, і на посадових осіб – від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно добутих вищевказаних об'єктів рослинного світу».

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кім Г. А. Актуальні питання права власності на об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України. Проблеми законності. Харків, 2014. Вип. 127. С. 95–103.
2. Кім Г. А. Правові проблеми охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (II). С. 222–228.

3. Кім Г. А. До питання про визначення правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Вип. 3. С. 123–135.

4. Кім Г. А. Історико-правові засади формування та розвитку законодавства щодо охорони і відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Проблеми законності*. Харків, 2015. Вип. 128. С. 181–189.

5. Ким А. Роль экологического права Европейского Союза в обеспечении охраны особо ценных природных растительных сообществ (сравнительный аспект). *Leges si viata*. 2015. № 2/3. С. 39–43.

6. Кім Г. А. Проблеми правового регулювання відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Юридичний науковий електронний журнал: електрон. наук. фахове вид.* 2015. № 1. С. 90–93. URL: http://lsej.org.ua/1_2015/24.pdf.

7. Кім Г. А. Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності у сфері охорони, використання та відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 86–93.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Кім Г. А. Актуальні питання правового забезпечення охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круглого столу»* (Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків, 2014. С. 284–286.

9. Кім Г. А. Міжнародно-правове забезпечення охорони об'єктів рослинного світу. *Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в комплексе евроинтеграционных процессов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Кишинева, 7–8 нояб. 2014 г.)*. Кишинев: Тірогр. «Cetatea de Sus», 2014. Ч. 2. С. 215–217.

10. Кім Г. А. Необхідність удосконалення законодавства у сфері збереження, відтворення, використання об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Юридична осінь 2014 року: зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих учених* (Харків, 14 листоп. 2014 р.). Харків, 2014. С. 240–242.

11. Кім Г. А. Правові питання визначення природних рослинних угруповань загальнодержавного значення. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 12–13 груд. 2014 р.): у 2 ч.* Херсон: Гельветика, 2014. Ч. 1. С. 188–190.

12. Кім Г. А. Правове регулювання використання об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Право як ефективний суспільний регулятор: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20–21 лют. 2015 р.)*. Львів: Центр правн. ініціатив, 2015. С. 115–118.

13. Кім Г. А. Окремі аспекти вдосконалення юридичної відповідальності у сфері флористичних відносин. *Актуальні проблеми юридичної науки і практики (до 90-річчя В. В. Сташиса): тези доп. та наук. повідомл. учасників III Регіон. наук.-практ. конф.* (вид. 2-ге, доп.). Харків, 2015. С. 346–347.

14. Кім Г. А. Щодо питання про цивільно-правову відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матеріали «круглого столу»* (Харків, 4 груд. 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 258–261.

АНОТАЦІЯ

Кім Г.А. Правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2017.

Дисертацію присвячено комплексній розробці теоретичних і практичних проблем правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Розглянуто етапи розвитку законодавства й проведено наукову періодизацію виконання наукових досліджень у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; сформульовано визначення поняття «об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України»; розроблено дефініцію поняття «правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України» й визначено його елементи та ін.

Автором у результаті дослідження сформульовано власні наукові висновки і підготовлено рекомендації і пропозиції щодо удосконалення законодавства у сферах використання, відтворення, приналежності й охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Ключові слова: рослинний світ, природні рослинні угруповання, Зелена книга України, флористичне законодавство, об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України.

АННОТАЦИЯ

Ким А.А. Правовой режим объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право»,

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2017.

Диссертация посвящена комплексной разработке теоретических и практических проблем правового режима объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины. Рассмотрены этапы развития законодательства и проведена научная периодизация выполнения научных исследований в сферах использования, воспроизводства, принадлежности и охраны объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины; сформулировано определение понятия «объекты растительного мира, занесенные в Зеленую книгу Украины»; разработана дефиниция понятия «правовой режим объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины» и определены его элементы и др.

Автором в результате исследования сформулированы собственные научные выводы и подготовлены рекомендации и предложения по совершенствованию законодательства в сфере использования, воспроизводства, принадлежности и охраны объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины.

Ключевые слова: растительный мир, природные растительные сообщества, Зеленая книга Украины, флористическое законодательство, объекты растительного мира, занесенные в Зеленую книгу Украины.

SUMMARY

Kim A.A. The legal regime of flora objects included in the Green book of Ukraine. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.06 «Land Law; Agrarian law; Environmental law; Natural resource law». Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2017.

The manuscript analyzed and highlighted the major periods of research and development of regulatory and legal frameworks in the areas of use, reproduction, ownership and protection of flora objects, included in the Green Book of Ukraine. Is determined concept of the legal regime of flora objects, included in the Green Book of Ukraine is defined, which is a certain order of legal regulation of the use, reproduction, ownership and protection of flora objects, included in the Green Book of Ukraine, provided by a combination of methods (obligations and prohibitions as dominant), mainly an imperative method of legal regulation and a specially permitted type of legal regulation. The design of "reproduction of flora objects registered in the Green Book of Ukraine" is proposed. The existence of a separate institute of floristic law, the institute of the legal regime of objects of the plant world, included in the Green Book of Ukraine, which is referred to the regulatory, material, branch institutes, is substantiated.

The proved to develop and passing of: a) the Law of Ukraine "On the Green Book of Ukraine"; b)

the rate for calculating the amount of damage caused to flora objects listed in the Green Book of Ukraine, as well as damage (clogging, contamination) or deterioration, destruction of their growth territories; c) Regulations on the National Commission for the Green Book. It is argued that the peculiarities of the flora objects, included in the Green Book.

Is improving the theoretical position concerning the signs of common use of flora objects included in the Green Book, the main features of the special use of the objects under investigation are proposed. The classification of legal regimes of flora objects is proposed. Proposals on the classification of measures for the protection of flora objects included in the Green Book of Ukraine have been developed, which are divided into: (1) the main ones and (2) special. The work proposes an interpretation of the principles of the Green Book of Ukraine and the development of a list of measures for reproduction of flora objects, included in the Green Book of Ukraine.

Based on the research of the current domestic, international and European legislation regulating public relations regarding the legal regulation of the use of the flora, as well as the doctrinal approaches available in science, proposals are substantiated aimed at improving the environmental legislation of Ukraine in the field of use, reproduction, belonging and protection of objects included in the Green Book of Ukraine. These proposals, as well as formulated recommendations of an applied nature, determine the practical significance of the results of the study.

Generally, in the thesis scientific tasks on the complex development of theoretical and practical problems of the legal regime of flora objects, included in the Green Book of Ukraine are solved. The author's definition of the legal construct "objects of the plant world, included in the Green Book of Ukraine" was formulated.

Key words: flora, natural plant communities, The Green Book of Ukraine, Floristic legislation, Objects of the plant world, included in the Green Book of Ukraine.

Відповідальний за випуск:

кандидат юридичних наук, доцент В. Л. Бредіхіна

Підписано до друку 23.10.2017 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам № 70.

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77